

Геополітичні виміри української євроінтеграції в уявленнях російських науковців

Марина Шульга,
доктор політичних наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Автор аналізує більш-менш спокійні роздуми російських вчених щодо євроінтеграційних намірів України після „помаранчевої революції”. Увага до них може певним чином зоптимізувати процес розбудови рівноправних українсько-російських стосунків.

Интерес Росії до „помаранчевої революції” в Україні, зазначають, зокрема, такі дослідники, як В. Лапкін і В. Пантін, стосувався „двох болючих нервів російської масової свідомості”, а саме „імперського синдрому” та зростаючої недовіри до Заходу і підозрливості до країн, які схилиються до перегляду своїх зовнішньополітичних пріоритетів на його користь. „Разом з тим, в російській масовій свідомості Україна є ключовим елементом проекту відтворення єдиного союзного геополітичного простору, тому будь-які перспективні починання у цьому напрямі викликають майже одностайне схвалення росіян, а все, що загрожує цим починанням, - глибоке роздратування” [8, с. 60].

Крім цього, стурбованість Росії тим, що відбувається в Україні, зумовлена, на думку В. Лапкіна і В. Пантіна, проамериканськими симпатіями В. Ющенка, його націленістю на якомога швидку інтеграцію в ЄС і НАТО. „Прозахідна” позиція В. Ющенка загрожує стратегічним планам російського керівництва, яке взяло курс на форсоване відродження воєнно-промислового комплексу, за якого „непотріб” радянської індустрії став політично затребуваним. „Проект відродження російської державної моці у тому вигляді, в якому він виношується сьогодні Кремлем, неможливий без використання ресурсів українського Південного Сходу” [8, с. 60 - 61]. Тому прагнення не допустити включення України в НАТО диктується не тим, що в цьому випадку виникне перспектива

бомбардування Москви натовською авіацією, а тим, що у втраті можливості вбудувати у відроджуваний власний ВПК потугу Донбасу, Приазов'я і Нижнього Подніпров'я російські лідери вбачають удар по геостратегічних інтересах країни більш нищівний, аніж втрата Севастополя чи всього Чорноморського флоту.

Водночас, на думку Д. Треніна, однією з умов вирішення питання самоідентифікації Росії після президентських виборів-2004 в Україні є усвідомлення російською владною елітою необхідності будувати свої стосунки з країнами СНД як із суверенними державами переважно в межах індивідуального підходу на основі реальних інтересів сторін. При цьому від односторонніх преференцій слід відмовитися. Російська зовнішня політика і дипломатія мають серйозно вивчати історію, культуру і мову нових країн. Оскільки Україна 2004 року заявила про свою євроатлантичну орієнтацію, то Росія має створювати зону вільної торгівлі з Україною, погоджуючи цей процес з формуванням спільних просторів між РФ та ЄС і українсько-європейським зближенням [14, с. 15]. Росії, вважає Д. Тренін, слід прийняти західну орієнтацію України, адже для країни, розташованої між Європою і Росією, природним є прагнення забезпечити свою безпеку і розвиток. „В перекладі на мову практичної політики це означає: співробітництво з Російською Федерацією та інтеграція у структури Заходу” [14, с. 9].

Н. Нарочницька теж наголошує на необхідності протиставлення „антимосковітству” конкурентоспроможної ідеології співробітництва, адже саме ототожнення його з „українством” наділяє останнє вічним комплексом неповноцінності, комплексом молодшого брата, внаслідок чого воно не може вийти зі стадії самоствердження [10, с. 18, 19].

Спроба розірвання такого ототожнення належить Д. Замятіну, який пропонує спокійнішу оцінку факту існування незалежної української держави. Міркуючи про геополітичні образи Росії, вчений робить висновок, що в їх систему входить і Україна. Як геополітичний образ Росії, Україна безпосередньо впливає на весь механізм діяльності і функціонування ключових геополітичних образів Росії. „В підсумку, ГПО України багато в чому визначає співвідношення різних ГПО Росії, їх взаємну дислокацію та розміщення в образному геополітичному просторі” [5, с. 195].

На думку Д. Замятіна, Україна в якості геополітичного образу Росії донедавна використовувалася останньою вкрай неефективно. Експлуатувався, зокрема, інерційний образ України як молодшої сестри чи молодшого родича, що не могло бути продуктивним в сучасній геополітичній ситуації. А. Мошес також відзначає, що Росія, використовуючи образ „старшого брата”, який по-батьківськи і водночас зневажливо ставиться до „молодшого брата”, могла проявити не увагу до політичних потреб, історії і культури України і бути вкрай здивованою вимогливістю і невдячністю з її боку за певні поступки у сфері економічного

співробітництва [9, с. 111]. Не випадково образ України в російських підручниках є „тенденційним, обрубленим, кон'юнктурним і виписаним байдужою рукою” [6, с. 33]. Як вважає Д. Замятін, геополітичний образ „Україна” слід детально продумувати і максимально ускладнювати, оскільки він надзвичайно важливий для зовнішньої політики Росії. „ГПО України – це справді ключовий ГПО для Росії, оскільки він є медіатором між ГПО Росії і Європи і водночас він надзвичайно важливий для формування зовнішньої політики Росії стосовно США” [5, с. 199]. Для оптимізації геополітичного образу „Україна”, на думку Д. Замятіна, слід прив'язати його до геополітичного образу Східної Європи, який, у свою чергу, перетинається з геополітичним образом Візантії. З точки зору функціональної структури образу, Україна має бути представлена як посередник, як „міст” між Росією і Центральною Європою, між Росією і Близьким та Середнім Сходом. В технологічному плані процес структурування геополітичного образу „Україна” може супроводжуватися формуванням таких проміжних образів, як Дніпро, Дике поле, Причорномор'я, Київська Русь, Стародавня Русь, Запорізька Січ, Малоросія тощо, але з обов'язковим позитивним зовнішньополітичним контекстом для Росії. „Таке детальне конструювання ГПО України надасть більшої ваги зовнішній політиці Росії стосовно Європи, дозволить практично за аналогією побудувати також досить необхідний у перспективі ГПО Білорусії і, нарешті, уможливить перехід до створення достатньо несуперечливої і ефективної образної геополітичної системи в межах Центральної і Східної Європи, Закавказзя, Близького і Середнього Сходу, Центральної Азії” [5, с. 199].

Окрім важливості для Росії конструювання геополітичного образу „Україна”, Д. Замятін наголошує й на необхідності для України створення власних привабливих образів - географічних, історичних, геокультурних, геополітичних, від яких багато в чому залежатиме її розуміння іншими державами. „Образи України можуть постійно транслюватися назовні – наприклад, в бік образів Росії чи Європи, змінюватися під їх впливом і повертатися назад, змінюючи при цьому конфігурації образного простору України” [5, с. 173]. Географічними образами, що забезпечують впізнавання України у світі, Д. Замятін називає образи Східної Європи, Візантії, Європи в цілому, а також образи Росії, Туреччини, Польщі і навіть Швеції. Метаобразами, які найбільш економно презентували Україну впродовж тривалих історичних періодів, на думку вченого, можна вважати образ Великої границі України та образ фронтиру Східної Європи.

Слід зауважити, що феномен Великої границі України досить детально проаналізований українським орієнталістом Я. Дашкевичем. Через територію України, пише вчений, в минулому проходило кілька природних і антропогенних границь: біологічна та екологічна – між степом

і лісом; гідрографічна – Великий європейський вододіл; соціально-економічна – між кочовим та осілим способом життя; етноконфесійна – між слов'янами-християнами та тюрками-язичниками, а пізніше мусульманами і, як наслідок, етнокультурна – між Заходом і Сходом [3, с. 8]. З огляду на останнє, пише Я. Дашкевич, можна погодитися з думкою, що в Україні проходила, зміщуючись залежно від політичних обставин, Велика границя, тобто границя поширення експансії європейців, починаючи з кінця XV століття [3, с. 7, 8]. „Та й сама назва України, що замінила одвічне „Русь”, не що інше, як втілення ВГ: Україна – окраїна одного світу, протиставленого іншому” [3, с. 8].

Характеризуючи політичний, етнічний, етнолінгвістичний, етнографічний, господарський, культурно-побутовий аспекти цього феномена, Я. Дашкевич робить висновок, що погляд на Велику границю України як на певний санітарний бар'єр не має жодних підстав, адже історично кордони не лише роз'єднували, а й об'єднували народи, виконуючи функцію етнокультурного обміну. „Степова границя на Україні була зоною різноманітних етнокультурних контактів, яка діяла за принципом вибіркового фільтру: не все, що було характерно для Сходу, покірно сприймалося на Заході і навпаки (особливо це стосувалося релігійних ідей)” [3, с. 18].

Американський вчений М. Р. Джонсон щодо цього зауважує, що зберегти власну культурно-історичну ідентичність Україна може лише через виконання функції слов'янського мосту між Сходом і Заходом, що дозволить їй убезпечити свою незалежність як від явно політичної гегемонії Росії, так й від панування західних капіталістів і ліберальних ідеологій [7, с. 13]. І, тим самим, уникнути альтернативи – або зближення зі східнослов'янською культурною спільнотою, або інтеграція в тій чи іншій формі із західними економічними, політичними та воєнними структурами. Відповідно, конструктивна взаємодія з Росією і Західною Європою, що відбувається поза межами регіональної інституціоналізації, є необхідною і для реалізації національної сутності України, і для зміцнення будь-якої форми її незалежності. „Це означає, що для забезпечення своєї особливої ідентичності Україні треба почати думати про альтернативи як експансіонізму Москви, так і західному ліберальному утилітаризму і наслідувати на Сході і Заході лише те, що дозволяє виявити власну унікальну „об'єднавчу” сутність” [7, с. 14].

До географічних образів, які задають внутрішні параметри України і визначають її ідентичність, Д. Замятін відносить Дніпро, Київ, Львів, степи, Північне Причорномор'я. До негеографічних, що характеризують історію і культуру України, – образи Богдана Хмельницького, Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, літературного героя Тараса Бульби, побутових, фольклорних і традиційних культурних символів, як то гопака, горілка, українська мова тощо.

При використанні геокультурних образів України, на думку Д. Замятіна, слід виходити з того, що її територія є ключовим ареалом багатьох історико-культурних явищ Східної Європи. Важливими геокультурними образами, на які Україні варто звернути увагу, Д. Замятін називає православ'я, образ України як культурного посередника між Річчю Посполитою і Московською державою, культуру бароко, українську вченість, запорозьке козацтво, Дике поле, кочові культури північного Причорномор'я, переплетення кочових і землеробських культур, первинний ареал розселення індоєвропейців, природний „коридор” між Азією і Європою, головну ланку геокультурної осі Балтика – Чорне море. „Взаємодія і переплетення цих образів створює єдину геокультурну образну панораму, в якій вміщуються навіть візити кримського хана до двору шведського короля” [5, с. 175].

Домінуючі на сьогодні геополітичні образи України, вважає Д. Замятін, відштовхуються від уявлення про глобальну роль України в Європі та Євразії. Як такі, вони мають відкриту антиросійську спрямованість та характеризуються вторинністю, несамостійністю стосовно образів Росії, Європи, НАТО, Європейського Союзу та США. Бар'єрність, прикордонність України тлумачиться досить однобічно, в сенсі краю, границі Європи і, водночас, бар'єру проти Росії і Азії. „Тут ми спостерігаємо певне укрупнення і навіть огрубіння образів України, але ці образи не є якісними з методологічної точки зору” [5, с. 174]. Для створення достатньо яскравих, ефективних і надійних геополітичних образів України, вважає Д. Замятін, необхідно передусім актуалізувати важливі історико-географічні образи, які працюють в образному просторі України, а саме: образи Візантії, Швеції, Литви, Молдови, Трансильванії, Московської держави, Австро-Угорщини. Важливою є й актуалізація таких масштабних історико-географічних образів, як Центральна Європа, Східна Європа, Центр Східної Європи. Пов'язування цих образів в єдину мережу та виокремлення серед них своєрідних „моторів”, здатних забезпечити динаміку геополітичного образного простору, є наступними етапами оптимізації геополітичних образів України. Одним з таких „моторів”, згідно з Д. Замятіном, є, безперечно, образ Центру Східної Європи, який Україні варто розвивати й посилювати. „Якщо вдасться створити один чи кілька таких образних „моторів”, то можливим є створення вже стійкого геополітичного метапростору України, який „під себе” структурує чи трансформує початково відібрані геополітичні образи, створюючи новий контекст і для сусідніх, суміжних геополітичних просторів” [5, с. 175].

Напрошується висновок, що подолання негативних уявлень про себе потребує від України позиціонування себе в якості центру Східної Європи, за якого акцент з рубіжності як перешкоди зміщується на рубіжність як зону культурних контактів і обміну (Д. Замятін). С. Переслєгін зазначає,

що Україна, будучи „місцевістю-перехрестям”, могла б обрати доволі значиму нішу культури-перекладача, використовуючи в якості джерела розвитку протиріччя між західним і східним християнством [12, с. 182]. Відповідно метою української зовнішньої політики мало б стати створення потужного східноєвропейського регіонального блоку, ядро якого утворюють Польща і Україна [12, с. 183]. Для цього Київ повинен різко змінити авторитети, тобто відмовитися як від орієнтації на США, так й від оглядки на Росію. Крім того, „...Україні варто лишатися нейтральною: її цінність як елемента регіонального будівництва полягає саме в її нейтральності” [12, с. 183].

До речі, подібну думку обстоює й український вчений М. Шепеляєв, який наголошує на нагальності для України усвідомлення своєї інтегруючої ролі у формуванні єдиного континентального простору Великої Європи. Йдеться про створення такої конструкції, щоб існуючі „мінуси”, які сьогодні потенційно загрожують Україні розколом за цивілізаційною ознакою, обернулися б на „плюси”. Першим кроком на шляху до такої конструкції має стати відповідь на питання, „...яка Європа найбільш сприятиме конкурентоспроможності нашої держави – Європа з новими розподільчими лініями, де Україна буде державою, або Європа, де Україна буде виконувати роль інтегруючої ланки і яка без України існувати не зможе?” [16, с. 415 -416]. А. О. Бодрук вважає, що використання транзитного потенціалу України та її перетворення у майбутньому на державу-міст дозволить запобігти перетворенню України на буфер між Заходом і Сходом [1, с. 15].

В той же час ряд російських вчених ставить під сумнів доцільність для України використання образу „мосту”. Так, А. Марчуков наголошує, що утвердження за рахунок гри на відмінностях між Заходом і Сходом можливе лише за певних умов. Йдеться про наявність самого факту існування цих відмінностей, про можливість функціонування самого суб’єктивного фактора, тобто бажання рубіжного українського суспільства стати таким „мостом”. Таких умов, вважає А. Марчуков, сьогодні немає. Скажімо, будь-які заяви української влади про багатовекторність, зацікавленість у „євразійському співробітництві” лишаються пустим звуком або ж тактичними кроками. „А стратегія – в ЄС, НАТО, в „цивілізований світ” [7, с. 20]. Більше того, Росія сьогодні навряд чи є „альтернативою „царству Міккі-Мауса”, і, оскільки світ фактично рухається у напрямі однополярності, в тому числі й у питаннях цінностей, то й будувати „міст” немає сенсу [7, с. 21].

О. Васильєв застерігає, що, будь-які ігри України в „особливість” („міст”, „посередник”, „об’єднуюча сутність” тощо) можуть зашкодити її євроатлантичним прагненням, бо ні ЄС, ні НАТО не терплять двозначності в політиці своїх потенційних членів. „Тому цілком зрозуміла досить чітка програма європейської орієнтації України В. Ющенка на протипагу

політиці балансування Л. Кучми” [7, с. 31]. Крім цього, ідеї „мосту” між Сходом і Заходом, які дозволяють зберегти незалежність від них і користуватися перевагами від сусідства з ними, в регіоні Центрально-Східної Європи існують досить тривалий час, а величезна кількість претендентів на виконання функції „мосту” підготовлена для цього значно краще порівняно з Україною [7, с. 31]. В якості такого „мосту”, пише О. Васильєв, себе активно пропонують і Молдова, і Білорусія, які здійснюють певні кроки у напрямі адаптації своєї транспортної та економічної інфраструктури для реалізації цих планів. На цю ж роль, але в значно більшому масштабі, претендує і Росія. „По суті, практично всі східноєвропейські країни претендують на цю роль як у геополітичному, так й в геостратегічному плані” [7, с. 31].

В будь-якому випадку видається нагальним для України відмовитися від позиціонування себе в якості винятково географічного центру Європу й перейти до конструктивної розробки поняття геополітичного центру, тобто країни, що поєднує різні регіони. Показовими в цьому сенсі можна вважати висновок польської дослідниці О. Гнатюк: „...мабуть, кожний народ, що прагне довести свою належність до Європи, деє на своїй території має географічну точку, яку вважає за центр Європи: у Литві твердять, що центр Європи лежить на відстані приблизно 30 кілометрів від Вільнюса, у Словаччині він міститься на вершині пагорба Крагуле.; в Польщі одні вважають, що центр Європи треба шукати поблизу Лодзі, інші – що в Суховолі, а жителі польської Галичини запевняють, що той центр – у Кракові. Цю тенденцію можна пояснити потребою компенсувати відчуття власної периферійності” [2, с. 359].

Як бачимо, знайомство з поглядами російських науковців на геополітичні аспекти української євроінтеграції можуть бути корисними і повчальними. Зокрема, заслуговують на увагу як висновок щодо недоцільності для України використання образу „мосту” (А. Марчуков, О. Васильєв), так і висновок про важливість для України створення власних привабливих образів - географічних, історичних, геокультурних, геополітичних, від яких багато в чому залежатиме її розуміння з боку інших держав (Д. Замятін).

Слід відзначити, що російським науковцям властиве розуміння того, що антиросійське спрямування української незалежності загалом та євроінтеграційних прагнень України зокрема є об’єктивно зумовленими завданнями її утвердження саме як незалежності від Росії. Прорахунком Росії, зазначає В. Пастухов, було не обстоювання своїх реальних національних інтересів під час „помаранчевої революції”, для чого було достатньо зайняти виважену й обережну позицію, а претендування на особливі, союзницькі стосунки з Україною, яких і обіцяв Росії В. Янукович. „Кажучи словами відомого героя Ільфа і Петрова, Росія добивається від України того, чого друг цього героя Коля Остенбакен добивався від

польської красуні Інги Зайонц; а він, як відомо, добивався кохання” [11, с. 34]. Така позиція Росії стосовно колишніх радянських республік, згідно з В. Пастуховим, є „міражем в пустелі”, „нездійсненою мрією”, оскільки не враховує законів формування самосвідомості національної інтелігенції, якій притаманне почуття звільненої від залежності провінції. Це означає, що, всупереч всім раціональним доказам, політичним, економічним і культурним вигодам та незважаючи на чітко виражені симпатії до Росії з боку значної частини українського населення, Україна ще досить довго буде вибудовувати свою державну і національну ідентичність „від протилежного”, тобто від Росії [11, с. 34]. „Близький союз України з Росією сьогодні – недосяжна мета. Виходить, що те головне, заповітне, ради чого Росією був витрачений такий значний публічний ресурс – утопія” [11, с. 34].

З огляду на це робиться висновок про недосяжність дружніх, в сенсі – особливих, союзницьких чи навіть „братських” стосунків між Україною і Росією та пропонується розвивати ці стосунки на підставі взаємної вигоди, оскільки обидві країни через певні причин лишаяються зацікавленими одна в одній. Однак, аналізуючи рефлексії російських вчених, можна зробити висновок, що в даному випадку йдеться не просто про прагматизм як такий, а, скоріше, про своєрідний прагматизм „з поправкою”: „Ми не стверджуємо, що нас цікавлять лише економічні цілі, але ми й не переслідуюмо і, тим більше, не збираємося витратитися на суто політичні цілі”, - наголошує В. Христенко [15, с. 12 - 13]. Відкидаючи можливість дружніх стосунків з Україною у найближчому майбутньому, Росії, на думку російських дослідників, не варто відмовлятися від їх ініціювання, оскільки вони надзвичайно важливі з огляду на майбутнє Росії як великої держави. Таке ініціювання може існувати як у вигляді „паузи на офіційному рівні”, так і у вигляді зусиль російських парламентських і позапарламентських політичних сил, спрямованих на підтримку „родинних зв’язків” з південно-східними регіонами України (К. Затулін). „Братерські” відносини – не вигадка, це надзвичайно складний і суперечливий комплекс як тяжіння, так і відштовхування та ревності”, - зауважує Н. Нарочницька [10, с. 15].

Зважаючи на це положення, Україні варто не стільки декларувати свою незалежність від Росії, скільки робити активні кроки з реалізації своїх євроатлантичних прагнень, підкреслюючи, що вони не є перешкодою для розбудови стосунків між Україною і Росією як двома рівноправними державами. Відкидання „братерських” стосунків з Росією як таких, що є неможливими з огляду на національні інтереси України, не має тягнути за собою заперечення можливості розбудови взаємовигідних українсько-російських стосунків, базованих на взаємній повазі і прагматизмі. При цьому, звичайно, слід враховувати функціональне навантаження останнього, як воно визначене в сучасній російській геополітиці, та

Марина Шульга

пропонувати Росії свою версію прагматично орієнтованих стосунків з нею. Зокрема, слід мати на увазі, що створення нового російського проекту, актуалізоване „українською кризою” (М. Делягін), спрямоване на „забезпечення російському суспільству гарантованого, довгострокового і колективного виживання в умовах щодалі більш жорсткої глобальної конкуренції в сучасному світі” [4, с. 14]. Це означає, що дедалі жорсткіше обстоювання Росією своїх, передусім, економічних інтересів, пояснюється інколи не лише її імперськими забаганками, а й умовами сучасної глобальної конкуренції.

Література:

1. **Бодрук О. С.** Системи національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991 - 2001 роки: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 21.01.01 / Національний інститут стратегічних досліджень; Національний інститут проблем міжнародної безпеки. - К., 2003. - 24 с.
2. **Гнатюк О.** Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність: Авторизований переклад з польської / Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут критики. - К.: Критика, 2005. - 528 с.
3. **Дашкевич Я. Р.** Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения), - М., 1989. - С. 7 - 20.
4. **Делягин М. Г.** Россия после Путина. Неизбежна ли в России „оранжево-зелёная” революция? - М.: Вече, 2005. - 413 с.
5. **Замятин Д. Н.** Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях. - М.: РОССПЭН, 2004. - 352 с.
6. Испытание Украиной: Сборник статей по проблеме российско-украинских отношений / К. Ф. Затулин (ред.); Институт стран СНГ (Институт диаспоры и интеграции). - М., 1999. - 184 с.
7. Круглый стол: Украина, Россия и славизм // Россия XXI. - 2003. - № 3. - С. 5 - 53.
8. **Лапкин В. В., Пантин В. И.** Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским сознанием (Предварительные итоги) // Полис. - 2005. - № 1. - С. 50 - 62.
9. **Мошес А.** Конфликтный потенциал в российских и украинских отношениях. Взгляд из России // Этнические и региональные конфликты в Евразии. В 3 кн. Кн. 2. Россия, Украина, Белоруссия / Общ. ред. А. Зверев, Б. Коппитерс, Д. Тренин. - М.: Издательство „Весь мир”, 1997. - 224 с.
10. **Нарочницкая Н. А.** Украина: историческая ретроспектива и геополитическая перспектива // Российский кто есть кто. - 2005. - № 1. -

С. 15 - 19.

11. **Пастухов В. Б.** Украина - не с Россией. Причины и последствия стратегических просчётов российской политики по отношению к Украине // Полис. - 2005. - № 1. - С. 25 - 35.

12. **Переслегин С. Б.** Самоучитель игры на мировой шахматной доске. - М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2005. - 619 с.

13. **Тер Ф.** Україна на ментальній мапі Європи // Критика. - 2005. - Ч. 9. - С. 5 - 8.

14. **Тренин Д.** Россия и конец Евразии // Pro et contra. - 2005. - № 1. - С. 6 - 17.

15. **Христенко В.** Есть ли в ЕЭП политика? / Евразия сегодня. - 2005. - № 2. - С. 12 - 14.

16. **Шепеляев М. А.** Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку. - К.: Вид-во „Генеза”, 2004. - 512 с.